ІМЕНА ЗІР

— Можливо, у когось є запитання? — Спитав лектор планетарію, завершуючи свою розповідь про зорі. — Я готовий відповісти.

Тоді піднялась одна жінка і, помітно соромлячись, сказала:

— Ви розповіли багато цікавого про зорі, і все було зрозуміло, але одного я навіть уявити собі не можу: як астрономи дізнались про їхні імена?..

Майже анекдот.

Альдебаран, Сиріус, Вега, Антарес, Канопус, Бетельгейзе, Проціон, Фомальгаут ... Ці назви зір буквально заворожують, у них ніби є якась незбагненна таємниця. Звідки вони, ці назви? Хто й коли їх придумав? Як це сталося? Ці питання цікавлять, імовірно, багатьох шанувальників астрономії.

Із шести тисяч зір, що доступні для спостережень неозброєним оком (в обох півкулях Землі), приблизно лише 275 мають власні назви. Ці назви були надані зорям у різні епохи, у різних країнах. Не всі вони дійшли до нас у первісному вигляді. Не завжди вдається зрозуміти, чому саме так названо ту чи іншу зорю. Інколи буває важко розібратися в численних назвах, які надавали одним і тим же яскравим зорям у різні часи різні народи. Постараємось розповісти хоча б найістотніше про походження зоряних імен та їх смислове значення.

Схоже, що назви більшості зір молодші, ніж назви сузір'їв, до яких вони належать. На стародавніх малюнках, що зображають сузір'я, яскраві зорі зазвичай позначали якось особливо. Пізніше, наприклад, у відомому каталозі Клавдія Птолемея, що вміщує 48 сузір'їв, зорі в сузір'ях нумерували або давали їм описову назву, пов'язану із зображенням сузір'я. Такими є позначення зір ковша Великої Ведмедиці. Наприклад: «На спині чотирикутника» (ідеться про α Великої Ведмедиці); «Та, що у нього збоку» (β Великої Ведмедиці); «Перша у хвості» (ε) тощо.

Описові назви зорям давали й середньовічні арабські астрономи (Біруні, Улугбек, ас-Суфі та інші). Далі естафета найменування зір перейшла до європейців. Наприклад, книга «Про нерухомі зорі» італійського астронома Олександро Пікколоміні (1508—1578) мала такий великий успіх, що її видавали 14 разів. В атласі цього астронома вперше з'явилось позначення зір грецькими та латинськими літерами (за абеткою в порядку спадання блиску). Це нововведення було застосоване й у відомому атласі німецького астронома Йоганна Байєра (1572—1625). Англійський астроном Джон Флемстід (1646—1719) доповнив абеткові позначення зір порядковими номерами, наприклад, — 61 Лебедя.

Надавши зорям позначення (або назви), визначивши їх небесні координати та блиск (зоряні величини), астрономи неначе видали зорям «паспорти», які потім стали доповнювати інформацією про відстань і фізичні характеристики (світність, маса, температура, спектральний клас). Зібрати такі дані про всі зорі поки що неможливо. Але вже зараз визначено координати і блиск більше 15 мільйонів зірок (до 15-ї зоряної величини). Це воістину колосальна робота.

Але повернімось до зоряних назв. Перш за все розповімо про найяскравіші — навігаційні зорі. У стародавні часи їх використовували для орієнтування в морі, а в наші дні — і в морі, і в небі, і в космосі.

Розпочнемо з Полярної зорі (α Малої Ведмедиці). У неї не менше сотні назв, і майже всі вони пов'язані з місцем зорі на небосхилі. Вона перебуває поблизу Північного полюсу світу і практично нерухома на небесній сфері, наче вбитий у небо кілок або цвях. Всі інші зорі північного неба, ніби прив'язані до цього кілка, здійснюють навколо

нього свій вічний рух. Ось чому Полярна, далеко не найяскравіша зоря (всього лише 2-ої зоряної величини), стала такою важливою на нашому небі. Серед зір-дороговказів її називають головним орієнтиром, зорею-компасом.

Незвичайність цієї зорі ще дуже давно помітили різні народи. Це позначилось у назвах, наданих зорі. Народи нашої країни називали її: Кіл, Небесний Кіл, Прикол, Прикол-зірка, Північна зірка. Тюркська назва — Залізний Кіл, тюркська й монгольська — Золотий Кіл, естонська — Пихьянаел (Північний цвях). На Балканах (країни колишньої Югославії) її називають Некретніца (тобто зоря, що не крутиться). Нерухомість зорі відзначено і в хакаській назві Хосхар (прив'язаний кінь), і в евенкійській — Бугу сангарін (дірка неба).

Головними вказівниками на Полярну завжди називають зорі α Великої Ведмедиці (Дубге) і β Великої Ведмедиці (Мерак, що означає — поперек). Інші зорі цього сузір'я теж мають власні назви, нагадаємо про Міцар (Кінь) і Алькор (Вершник) — зорі, за якими колись у стародавньому Римі перевіряли гостроту зору майбутніх воїнів.

Літньо-осінній трикутник утворюють зорі Вега (α Ліри), Альтаїр (α Орла) і Денеб (α Лебедя). Головні зорі Орла й Ліри араби називали — «Орел, що летить» і «Орел, що падає». В атласі Біруні Вега має назву Найяскравіша. Денеб араби називали Яскрава або Хвіст Курки.

Зимовий зоряний трикутник — це Бетельгейзе (α Оріона), Сиріус (α Великого Пса) і Проціон (α Малого Пса). Будь хто з аматорів астрономії легко знаходить ці навігаційні зорі на зимовому небі. Бетельгейзе в перекладі з арабської означає «пахва велетня». А зоря Ригель (β Оріона) означає «нога». За красивими звучними іменами — такий прозаїчний сенс. Це тому, що тут назви зір позначають не якісь персональні властивості, а вказують на місце зорі у фігурі сузір'я.

Сиріус — найяскравіша зоря не лише в зимовому зоряному трикутнику, а й узагалі на земному небі (мінус 1,6 зоряної величини). Єгиптяни Сиріус називали і Променистою Зорею Нілу, і Сотіс, і Сльозою Ісиди, і Царем Сонця, і Песовою зорею. На відміну від єгиптян, римляни називали цю прекрасну зорю дуже прозаїчно — Песик (латинською Canicula), або іноді Спекотний Песик. Для них її поява збігалася з початком нестерпної літньої спеки, і багато хто вважав, що це пов'язано не з Сонцем, а саме з Сиріусом. Доводилось переривати роботу, влаштовувати канікули, які тривали майже два місяці.

У наш час канікули («песові дні»), чи то взимку, чи то навесні, чи влітку, незмінно радують школярів і студентів. А для римських хліборобів цей час був дуже невтішним, з тривогою й нетерпінням чекали вони припинення засушливого періоду. Намагались якось задобрити богів, і навіть приносили їм у жертву рудих собак.

Проціон (α Малого Пса) у перекладі з арабської означає «той, що проливає сльози», а з грецької — «той, який перед псом», тому що Проціон сходить раніше Сиріуса.

Зоряний весняний трикутник утворюють Арктур (α Волопаса), Спіка (α Діви) і Денебола (β Лева). Відшукати на небі Арктур і Спіку дуже просто, вони розмістились уздовж кривої лінії (дуги), що продовжує ручку ковша Великої Ведмедиці.

Арктур у перекладі з грецької означає «страж» або «страж ведмедя» («Арктос» — ведмідь, одна з найбільших і найсильніших тварин, що мешкають в Арктиці). У відомому міфі про красуню Каллісто, перетворену на ведмедицю, Арктур ототожнють з Аркадієм — сином Каллісто. На небо він потрапив для того, щоб охороняти свою матір, яку мало не вбив на землі ... (бо не впізнав у ведмедиці свою матір)

Спіка — найяскравіша зоря зодіакального сузір'я Діви. Колись цю зорю називали Колос. Тому сузір'я Діви часто зображають як дівчину з колосками в руках. Це можна пояснити, мабуть, тим що, коли Сонце перебуває в цьому сузір'ї, настає пора збору врожаю.

Денебола — це всього лише «хвіст лева», тобто тут назву зорі теж пов'язано з частиною сузір'я, в якому вона є, а не з якимнебудь міфом.

Головна зоря в сузір'ї Лева — Регул — латинською означає «царьок». А лев, як

відомо, — цар звірів. Можна подумати, що в імені зорі повторюється назва сузір'я. Але тут це, очевидно, не так. Багато джерел вказують на те, що в цьому випадку назва зорі давніша, ніж назва сузір'я. «Царське» ім'я Регула має дуже давнє походження. Так називали цю зорю не лише Птолемей, але й арабські, а до них ще й вавілонські астрономи.

Від назви зорі Регул походить слово регулювати, яке широко вживають і в нашій мові: регулювати рух, регулярно чистити зуби або регулярно харчуватись. Якщо в назву зорі вкладали такий зміст, то це вказує на якусь її особливу важливість. Є припущення, що в давнину за допомогою цієї зорі єгиптяни визначали терміни польових робіт, тобто регулювали їх.

У цієї зорі було й інше ім'я — Серце Лева. Воно лише вказує на те місце, яке яскрава зоря займає у фігурі сузір'я.

Далі зупинимо увагу на яскравих (навігаційних) зорях зодіакальних сузір'їв Тельця, Близнят, Скорпіона.

Головна зоря Тельця — Альдебаран — у перекладі з арабської означає «та, що йде слідом». Це тому, що зоря рухається небом за Плеядами (красиве розсіяне зоряне скупчення), наче наздоганяючи їх.

В α Тельця були й інші, тепер вже майже забуті назви — Око Бика, Око Вола, Око Тельця. Про походження такого роду назв ми вже говорили.

У Близнятах дві навігаційні зорі: Кастор (α) і Поллукс (β). Це імена братів, синів Зевса (Діоскурів) і цариці Леди. Утім, за одним з варіантів легенди, сином Зевса був лише Поллукс, і він мав стати безсмертним. А Кастор — син царя Тиндарея (чоловіка Леди) — простий смертний царевич. Брати були нерозлучні й дуже любили один одного. Кастор славився вмінням приборкувати коней, а Поллукс — перемогами в кулачних боях. Та ось прийшла біда: Кастора вбив його двоюрідний брат Ідас. Помстившись за Кастора, Поллукс став просити Зевса зняти з нього безсмертя й надати можливість по-людськи померти. Зевс, високо оцінивши братську любов, зробив безсмертним і загиблого Кастора — підніс братів на небо, перетворивши на

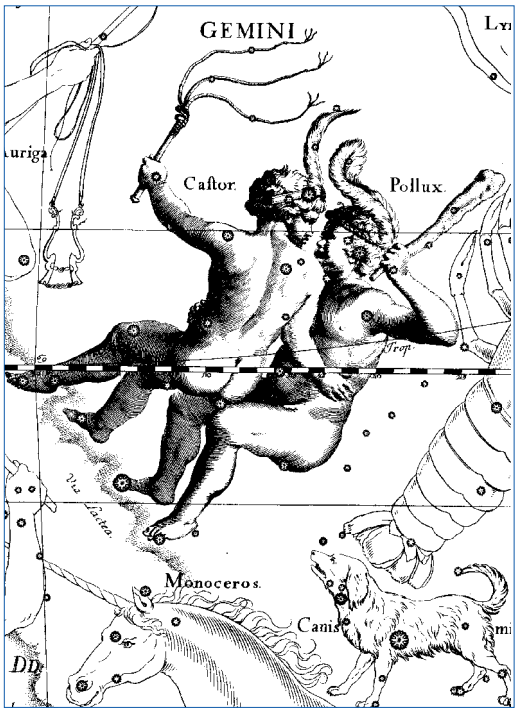

Сузір'я Близнят в «Атласі» Яна Гевелія.

красиве сузір'я. Діоскури стали символом зміни життя і смерті, світла й темряви. А моряки з незапам'ятних часів уміють орієнтуватися за яскравими зорями Близнят і колись навіть всерйоз вірили, що ці зорі здатні приборкувати розбурхану морську стихію ...

Ви, напевно, помітили, що у Близнятах зоря β яскравіша, ніж зоря α. Тут не помилка, таке іноді буває.

Антарес — α Скорпіона — також навігаційна зоря першої зоряної величини. Вона має майже такий блиск, як і Поллукс. Антарес іноді називають «супротивником Марса», а в астрологічних вигадках і того гірше — «зоря-вампір». Назва зорі Антарес, дуже ймовірно, походить від назви планети Марс. Обидва небесних тіла червоного кольору і здаються схожими одне на одне, коли опиняються поруч у сузір'ї Скорпіона. За зовнішнім виглядом їх можна навіть переплутати. Слова «Антарес» і «Марс» начебто зовсім різні. Але це лише на перший погляд. Адже греки називали червонувату планету Арей. Назвау Марс планета отримала, коли її грецьке ім'я (Арей) переклали латинською.

Скорпіон — одне із сузір'їв, конфігурація зір якого певною мірою відповідає назві. Антарес прикрашає груди цієї отруйної істоти, тому зоря має ще одну назву — Серце Скорпіона. Астрологи зазвичай «видають» погані пророцтва, коли в сузір'ї Скорпіона перебуває та чи інша планета. Можливо це пов'язано з тим, що Антарес — не просто червоний надгігант, а подвійна зоря, і через це її блиск постійно змінюється. (Астрологи на таку особливість зорі «увагу не звертають» — *Ред.*)

А Каміль Фламмаріон, навпаки, писав про Антарес з надзвичайним захопленням: «Це чудова система для планет, які там є, біля цих сонць, на їх подвійному мережеві світового тяжіння. Як чудово має гойдатись тамтешнім планетам у колисці подвійного тяжіння, що простягається від гарячого оранжевого сонця до прекрасного смарагдового світила ... Наш земний острівець уявляється зовсім жалюгідним, зовсім знедоленим житлом у порівнянні з цією променистою космічною красою!»

З навігаційних зір південного неба найвідомішою є Канопус (α Киля) — найяскравіша зоря на небі після Сиріуса (приблизно мінус 0,8 зоряної величини). За цією зорею мореплавці орієнтувалися ще за тисячі років до нашої ери, а в наш час Канопус є однією з головних зір космічної навігації. Колись сузір'я Кіля було лише частиною величезного сузір'я Корабель Арго (згадайте легендарне плавання за золотим руном). Зоря тоді мала назву Сухейль, що в перекладі з арабської означає «площина весла». Назву було надано згідно з місцем у сузір'ї.

А назву зорі, яку використовують нині — Канопус — легенда пов'язує з завершенням плавання спартанського флоту від Трої до єгипетських берегів поблизу Олександрії. Там від укусу змії загинув Канопус — улюблений капітан царя Менелая. Тоді й було закладено місто Канопус (нині Абу-Кір), і тоді ж названо зірку. Відомі й інші її назви: Альсахл (що арабською означає «діамант»), Птолемеон (на честь засновника єгипетської династії царів Птолемея Лігоса).

Серед зір південного неба не можна не згадати хоча б ще два чудових яскравих світила. Фомальгаут (α Південної Риби) — навігаційна зоря першої величини. Назву зорі перекладають як «рот риби» або «ніс риби, яка пірнає в небо». Фомальгаут — єдина подвійна зоря в цьому сузір'ї, що лежить на південь від Водолія й Козорога. Вона не завжди була «риб'ячою» зорею, тисячі років тому її називали відлюдником, Царською зорею. Фомальгаут міститься від нас на відстані більше 22-х світлових років. З такої відстані важко уявити, що це світило розмірами майже вдвічі більше за Сонце і приблизно в 14 разів яскравіше, ніж воно.

На честь Хірона — мудрого кентавра (напівлюдини, напівконя) названо сузір'я Кентавра (інколи кажуть Центавр). У цьому сузір'ї міститься зоря, що є найближчою сусідкою Сонця. Це α Кентавра, яку називають Толіман або Ригель Кентаурус, що означає «нога Кентавра». Ця дуже красива подвійна зоря (з періодом обертання зорі-супутника близько 80 років) віддалена від нас на відстань 4,3 світлового року. На кутовій відстані у 2 від цієї пари навколо α Кентавра обертається червоний карлик — Проксіма Кентавра. Ось він, строго кажучи, і є найближчою до нас зорею (Проксима й означає «найближча»).

Ну і, нарешті, не можна не сказати кілька слів ще про одну зорю, аж ніяк не найпомітнішу і найяскравішу в нашій Галактиці, але надзвичайно важливу й дорогу для нас — про зорю під назвою Сонце. Ім'я в неї незвичайне, зовсім не схоже на імена інших зір.

Слов'янське слово «сонце» утворене від давнього індоєвропейського кореня san — «світити» і означає «та, що світить». До слова, загальний термін слова «зоря» також означає «світло».

Назвам зір присвячено чимало цікавих книг і статей, до яких ми рекомендуємо звернутися поціновувачам астрономії і всім тим, хто зацікавився подробицями цієї теми.

Є.П. Левітан

Надруковано за джерелом: "Наука и жизнь", №12, 1999 р.

Переклад з російської